

mil Akdik (ö. 1941), Emin Yazıcı, İsmail Hakkı Altunbezer, Mustafa Halim Özyazıcı, Hamit Aytaç (ö. 1982).

Nesta'lik (Osmanlılar'da ta'lik) yazısının doğuşu, gelişmesi ve üslup kazanmasında önemli rol oynayan bazı hattatlar da şunlardır: Mîr Ali Tebrîzî (ö. 850/1446), Sultan Ali Meşhedî (ö. 926/1520), Mîr Ali Herevî, Şah Mahmûd Nişâbüri, Mîr İmâd el-Hasenî (ö. 1024/1615), Deriş Abdî-i Mevlevî, Durmuşzâde Ahmed Efendi (ö. 1129/1717), Kâtibzâde Mehmed Refî, Şeyhülislâm Velîyyüddin Efendi, Yesârî Mehmed Esad, Yesârîzâde Mustafa İzzet (ö. 1265/1849), Sâmi Efendi (ö. 1912), Mehmet Hulûsi Yazgan, Necmeddin Okyay (ö. 1976).

Hattatların hayatına dair bilgiler önce-leri biyografi kitaplarında yer almakta iken zamanla müstakil eserler yazılmıştır. Bu konuda Osmanlılar'daki en eski kaynak Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi'nin (ö. 1008/1600) *Menâkıb-ı Hünerverân*'ıdır (İstanbul 1926). Nefeszâde İbrâhim Efendi'nin *Gülzâr-ı Savâb*'ı (İstanbul 1938), hattatların yanı sıra hat aletlerine ve malzemesine dair çok kıymetli ve geniş bilgiler de veren ikinci önemli kaynaktır. Suyolcuzâde Mehmed Necîb Efendi'nin *Devhatü'l-küttâb*'ı (İstanbul 1942) sadece hattatların biyografilerini ihtiva eder ve ilk iki kitaptan çok daha zengindir. En geniş hat kaynağı olma özelliğini taşıyan eser ise Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'idir (İstanbul 1928). İnanlı Habîb Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'den bazı bölümleri aynen aktarıp İranlı hattatları daha geniş olarak eklediği *Hat ve Hattâtân* (İstanbul 1305) adlı eseri bu konuda neşredilen ilk kitaptır. İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar* (İstanbul 1955) adlı eserinde *Tuhfe-i Hattâtîn*'den bu yana yetişen hattatların hal tercümelerini de yazarak bu meslek zümresini zamanımıza kadar getirmiştir. Arapça'da hattatlara dair müstakil bir eser telif edilmemiştir. Farsça'da Mehdi Beyânî'nin *Ahvâl ü Âşâr-ı Hoşnûvisân* adlı kitabı (I-IV, Tahran 1393 hş.), Kadı Ahmed b. Mîr Münşî'nin X. (XVI.) yüzyıl sonlarında kaleme aldığı *Gülîstân-ı Hünere*'in (Tahran 1352) devamı mahiyetindedir. Clément Huart'ın *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman* (Paris 1908) adlı kitabı günümüzde de değerini korumaktadır.

İstanbul'da bulunan İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin (IRCICA) 1986'dan bu yana her üç yılda bir geç-

mişteki hat üstatları adına tertiplelediği yarışmalar, Türkiye'de olduğu kadar bütün İslâm âleminde ve bazı Batı ülkele-lerinde de hat ve hattatlara karşı ilginin artmasını sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkût, *Mu'cemül-üdebâ'*, XVI, 60, 90; Kum-mî, *Gülîstân-ı Hünere*, tür.yer.; Beyânî, *Hoşnûvisân*, tür.yer.; Müstakimzâde, *Tuhfe*, tür.yer.; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1305; Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman*, Paris 1908; Âlî Mustafa, *Menâkıb-ı Hünerverân*, İstanbul 1926; *Gülzâr-ı Savâb*, tür.yer.; Mehmed Necib Suyolcuzâde, *Devhatü'l-küttâb*, İstanbul 1942; İbnülemin, *Son Hattatlar*, tür.yer.; Necmeddin Okyay, *Hâtrât*, Uğur Derman Özel Kitaplığı; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts., s. 281-295; M. Uğur Derman; "Türk Yazı San'atında İcâzetenâmeler ve Taklîd Yazıları", *VII. TTK Bildirileri*, Ankara 1973, II, 716-727; a.mlf., "Yazı Tarihimizde Hattat İmza ve Şecereleleri", a.e., II, 728-732; a.mlf., "Hattat", *TA*, XIX, 55-60; Yazır, *Kalem Güze-li*, I, 26, 143-157; Nihad M. Çetin, "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, İstanbul 1992, s. 14-30; Muhiddin Serin, *Hattat Şeyh Hamdul-lah*, İstanbul 1992, s. 33; Abdülhamit Tüfekçi-oğlu, "Mehmed b. Tâceddin ve Hüsn-i Hat Risâlesi Hakkında", *KAM*, XXVI/1 (1997), s. 45-48; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merâsim ve Tabirleri*, İstanbul 1995, s. 70-75; Ali Cânîp [Yöntem], "Hattatlık ve Türkler", *Hayat*, LIV, Ankara 1927, s. 22-23.

M. UĞUR DERMAN

HATUN

Türkler'de ve Moğollar'da hükümdar ailesine mensup kadınlar için kullanılan bir unvan.

Türk ve Moğol lehçelerinde **hatun**, **hâtyn**, **hotun**; **katun**, **katyn**, kadın gibi çeşitli şekillerde bulunan ve **hâtûn** (çoğulu **havâtîn**) şeklinde Arapça'ya da geçmiş olan kelimenin etimolojisi kesin biçimde yapılamamıştır. Bu hususta iki ayrı görüş bulunmakta ve bunlardan daha fazla benimsenenine göre kelimenin aslını Soğdca (Orta Farsça'nın doğu kolu) **hwat'yn** / **hwâtûn** "kraliçe" (**hwat'y** / **hwatâwın** "kral" dişili) oluşturmaktadır (Räsänen, s. 157; Clauson, s. 602-603). Bir var sayıma dayandırılan diğer görüşte ise Türkçe'nin en eski dönemlerinde mevcut olduğu ileri sürülen **kağatun** (kağandan türeme) kelimesinin sonradan bu şekle dönüştüğü iddia edilmektedir (Doefer, III, 132-141). Hatun (kadın), tarih boyunca Türkler'le temas etmiş Asya ve Avrupa milletlerinin dillerine "Türk hükümdarının karısı, Türk kadını, saygın kadın, yönetici kadın" anlamlarıyla geçmiştir (geniş bilgi için bk. a.g.e., a.y.).

Hatun, Hunlar'dan itibaren İslâm öncesi Türk devletlerinde hükümdar zevcesinin resmî unvanı olarak kullanılmıştır. Eski Türk devletlerinde hatunlar devlet işlerinde söz sahibydiler ve protokolde yerleri vardı. Aralarında Mete'nin eşi gibi devlet siyasetine yön verenler bulunduğu kadar nâibe olarak devleti idare edenler, hatta devlet başkanlığı yapanlar da vardı. Bunun örneklerini Göktürkler'de ve Uygurlar'da görmek mümkündür. Müstakbel hâkanların anneleri olmaları sebebiyle ilk hatunun Türk aslından gelmesine dikkat edilir.

Eski Türk geleneklerinin kuvvetli tesirinde bulunan Karahanlılar'da hâkandan sonra söz sahibi olan kişi hatundu. Karahanlı sarayındaki kadınlara Uygurlar'dan geçen "kunçuy" veya "katun kunçuy" da denirdi; ancak kunçuy unvanı hatundan bir derece aşağı idi.

Selçuklular'da hatun unvanıyla anılan hükümdar hanımları saray toplantılarına katılmasalar da kocaları üzerinde nüfuz sahibi idiler. Meselâ Tuğrul Bey eşi Altuncan Hatun'un sözünü dinler, kararlarında onun fikrini de alırdı. Sultanlar, genellikle başhatun olmak üzere hanımlarından birini yanlarında sefere götürürlerdi. Ayrıca hatunlardan bazıları sarayda sultanın yanında değil geçici veya devamlı olarak bir başka şehirde ikamet ederdi. Sultanla birlikte sarayda otursun veya oturmasın hatunun emrinde küçük çapta bir idarî ve askerî teşkilât, kendi hazinedarı tarafından yönetilen bir hazine, özel vezir ve diğer görevliler bulunurdu. Nitekim Tuğrul Bey, Hemedan'da üvey kardeşi İbrâhim Yinal tarafından kuşatılınca zevcesi Altuncan Hatun'un emrindeki Oğuzlar'la Bağdat'tan kocasının yardımına gittiği bilinmektedir. Alparslan'ın kız kardeşi Gevher Hatun, kocası Erbasgan'ı kurtarmak için Yabgulu Türkmenleri'ni etrafında toplamak üzere harekete geçmiş, ancak başarılı olamamıştı. Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun da (Hâtun el-Celâliyye) kocası üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Nizâmülmülk, eski Türk devletlerinden intikal eden kadın nüfuzunun devletin geleceği için tehlikeli olduğunu anlayanca hatunların hükümet işlerine müdahalesini önlemeye çalışmıştır. Uzun süren vezirliği döneminde edindiği tecrübelerle dayanarak kaleme aldığı *Siyâsetnâme* adlı eserinde, hükümdarların hatunların tesiriyle çıkardıkları fermanların doğuracağı sakıncaları belirtirken meydana gelecek fesada, uğrulanacak zarara, halkın mâruz kalacağı

sıkıntıya dikkat çeker ve öteden beri padişah zevcelerinin hükümdara tesir ettikleri zamanlarda fitne ve fesattan başka bir şey görülmediğini ifade eder (s. 246 vd.). Gerçekten Türk devletleri zaman zaman kadınların tahakkümünden dolayı büyük zararlar görmüştür.

Hârizmşahlar'da da "terken" denilen sultan hanımlarının nüfuz ve kudreti büyüktü. Nitekim İlarıslan ölünce oğlu Sultânşah henüz küçük yaşta olduğundan ülkeyi bir süre annesi idare etmişti. Öte yandan Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in annesi Terken Hatun, mensup olduğu Kanklı ulusuna ve kendi askerlerine dayanarak oğlu ile nüfuz mücadelesine girişmişti. Memlükler'in ilk hükümdarı Türk asıllı Şecerüddür ile Fars'ta hüküm süren Salgurlu atabeglerinin sonuncusu Âbiş Hatun siyasi faaliyetleriyle tanınan ünlü hatunlardı. Kutluğhanlılar'dan Kutbüddin'in karısı Terken Hatun da on yıl kadar ülkeyi küçük oğlu adına yönetmiş, dirayeti ve başarılarıyla tarihçilerin takdirini kazanmıştır. Anadolu Selçuklularında I. Kılıcarıslan'ın hanımı Ayşe Hatun, II. Kılıcarıslan'ın kızı Gevher Hatun ve II. Gıyâseddin Keyhusrev'in hanımı Gürcü Hatun gibi nüfuzlu hatunlar vardı.

Moğollar'da da hükümdar hatunlarının protokolde mevki sahibi olduğu bilinmektedir. Hatta çıkan emirnamele "sultanın ve hatunlarının emriyle" ibaresinin yazıldığı, hükümdar ailesine mensup kadınların büyük gelirlerinin bulunduğu kaydedilir (İbn Battûta, I, 250 vd.). İbn Battûta Anadolu, Altın Orda, İlhanlı ve Çağataylı ülkelerini dolaşırken hükümdarların hanımı tarafından da kabul edildiğini, bu arada Alâeddin Eretna'nın hanımı Toga Hatun'la Kayseri'de, Orhan Bey'in zevcesi Nilüfer Hatun'la İznik'te görüştüğünü belirtmektedir (a.g.e., I, 325, 342). Yine İbn Battûta, Altın Orda Hükümdarı Özbek Han'ın zevcelerinden Ulu Hatun'a hürmette kusur etmediğini, bu hanımın emrine elli kadar cârîye verildiğini, öteki üç hatunun ise derece bakımından onun altında olduğunu, fakat çok süslü özel arabalara sahip olduklarını kaydetmektedir (a.g.e., I, 325 vd.).

İlhanlılar'da hatunların ve özellikle rütbe bakımından hepsinin üstünde bulunan başhatunun hükümdar üzerinde büyük nüfuzu vardı. İlhanın eşlerinin sözünden pek çıkmaması zaafından değil onlara hürmetinden dolayı idi. Hülâgû Han'ın Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'u eşlerinin aracılığı üzerine affettiği bilinmektedir. Aynı şekilde Vezir Şem-

seddin Cüveynî de Ahmed Teküder'in hanımı Ermeni Hatun'un ricasıyla hayatını kurtarmıştı. İlhanlılar'da hükümdar ailesinden olan hatunlar yeni ilhanın seçiminde oy sahibi idiler ve yeni hükümdarın cülüsünde ümerânın yanı sıra onlara da bahşiş verildi. Cülüs merasimi esnasında hatunlar hükümdarın sağında otururlar, toy ve şölenlere de katılırlardı. İlhanın hatunlarının kendi idarelerine ayrılmış "incü" denilen geliri yüksek dirlikleri vardı. Bir yere göç sırasında önce başhatunun hareket etmesi usuldendi. Hatunlardan her biri özel bir yere iner, hepsinin ihtiyaçları emirlerine tahsis edilmiş görevli ve hizmetlileri tarafından karşılanırdı (a.g.e., I, 253).

İlhanlı hükümdarının hatunları soylu Moğol veya Türk ailelerinden alınırdı; "serârî" denilen odalıklarda ise asaletten çok güzellik aranırdı. Hükümdarlık önce hatunların, bunların çocuğu yoksa odalıkların erkek çocuklarının hakkıydı. Yeni hükümdarın, babasının ölümünden sonra onun (veya amcasının) hatunlarından biriyle evlenmesi töre gereği idi; meselâ Abaka Han, babası Hülâgû'nun zevcelerinden Olcay Hatun'u almıştı. Abaka Han'ın dokuz zevcesinden biri Bizans imparatorunun kızı Despina, diğeri, daha sonra oğlu Geyhatu ile evlenecek olan Kutluğhanlılar'dan Pâdişah Hatun'du. Argun Han'ın da yedi hatunundan ikisi babasının zevceleri, Selçukî Hatun diye anılan hanımı ise Anadolu Selçuklu Sultanı IV. Kılıcarıslan'ın kızı idi. Argun'un odalıklarının birinden doğan Gâzân Han'ın da sekiz hatunundan ikisi amcası Geyhatu'nun zevceleri idi. İlhanlı hükümdarlarının beğendiği evli bir kadını kocasının terketmesi eski Moğol âdetlerindendi. Nitekim Ebû Said Bahadır Han, Hasan-ı Büzürg'ün (Şeyh Hasan b. Emir Hüseyin) hanımı Bağdat Hatun'u babası Emir Çoban'ın muhalefetine rağmen zorla nikâhı altına almış ve onu başhatunluğa yükseltmişti. Moğollar arasında İslâmiyet'in yayılmasından sonra bu âdetlerin yavaş yavaş terkedildiği görülmektedir.

Timurlular'da hatun yerine daha çok, sonradan Hindistan ve Pakistan'a da geçen "begüm" unvanı kullanılmıştır. Aynı şekilde "bîbî" de yüksek mevkideki kadınlara verilen bir unvandı.

Osmanlılar ilk zamanlarda, Selçuklular gibi hükümdar hanımlarına ve kızlarına hatun demişlerdir. Osman Gazi'nin hanımı Mal Hatun, Orhan Bey'in hanımı Nilüfer Hatun, Yıldırım Bayezid'in zevceleri Devlet ve Hafsa hatunlar, Fâtiha Sultan

Mehmed'in hanımı Sitti Mükrime Hatun bu unvanla anılan hanımların en meşhurlarıdır. Fâtiha'ten itibaren civar beyliklerin Osmanlı çatısı altına alınmasından ve şehzadelerin saraydaki cârîyelerle evlenmeye başlamasından sonra hatun unvanı yerini "haseki" ve "hanım sultan"a bırakmış, XVII. yüzyıldan itibaren de "kadın" ve özellikle "kadinefendi" unvanları kullanılmıştır. Bu unvanla anılan hanımların çeşitli yerlerde yaptırdığı hayrat binaları eseri yaptırmanın adından çok "hatuniye" ismiyle tanınmaktadır. Konya'ya bağlı Kadınhanı kasabasının eski adı olan Hatunhanı böyle bir binadan gelmektedir. Bundan başka yine Konya'ya bağlı Hatunsaray yerleşim merkezi de adını hatun tarafından yaptırılan binadan almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Clauson, *Dictionary*, s. 602-603; Räsänen, *Versuch*, s. 157; Steingass, *Dictionary*, s. 437; Doerfer, *TMEN*, III, 132 vd.; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 102, 110, 111; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme* (Bayburtluğil), s. 246 vd.; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 250 vd., 325 vd., 342-343, 372; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 180-182, 183, 188, 191-195, 245; a. mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 146 vd.; Spuler, *İran Moğolları*, s. 276-278; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 60; A. Âfet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, İstanbul 1975, s. 32 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 230-231; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 190 vd.; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1983, II, 64-68; Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987, s. 54, 64, 68; V. A. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 302-304; Bahriye Uçok, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, ts., I, 204-211; L. Bonvat, "Essai sur la civilisation timouride", *JA*, sy. 208 (1926), s. 200-201; Pakalin, I, 769; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XII, 8; J. A. Boyle, "Khatun", *EP* (Fr.), IV, 1164.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

HATUNİYE CAMİİ

(bk. MEYDAN CAMİİ).

HATUNİYE CAMİİ

Amasya'da
XV. yüzyılın sonlarında
veya XVI. yüzyılın başlarında
yapılmış cami.

Hatuniye mahallesindedir. Yeşilirmak'ın kuzey kıyısına II. Bayezid'in hanımlarından Bülbül Hatun tarafından bir sıbyan mektebi ve bir imaretle birlikte yaptırılan